

Veidenbauma dzejas intertekstualitāte

Juris Kastiņš

Raksts veltīts Eduarda Veidenbauma lirikas analīzei intertekstualitātes teorijas aspektā, tā tuvinot latviešu dzejas problēmu risinājumu modernajām Rietumeiropas un ASV literatūras skolām 20. gadsimta otrajā pusē un 21. gadsimta pirmajā desmitgadē.

Teorētiskais pamatojums teksta izpratnei sniegts, izmantojot Mihaila Bahtina un Jūlijas Kristevas koncepcijas un papildinot tās ar pazīstamākajām vācu (Olivers Šeidings, Ulrihs Broihs, Manfrēds Pfisters, Zuzanna Holthuiza), franču (Žerārs Ženets, Rolāns Barts), amerikāņu (Mihaēls Rifatērs) un citu zinātnieku tēzēm par intertekstualitāti, kultūras atmiņu (mnemoniskā kultūras konstrukcija u. tml.), palimpsestu un citiem minētās teorijas terminiem.

Analizējot Eduarda Veidenbauma dzejoļus, par pamatu izvēloties tekstu “Kā gulbji balti padebeši iet”, uzskatāmi tiek apliecināti tā palimpsesta raksturs un hipertekstualitāte. Kultūratmiņas koncepcijas aspektā teksts klasificējams kā romantisma laikmeta intertekstualitātes palimpsests. Analīzē minētas daudzas Eduarda Veidenbauma dzejas alūzijas arī citos tekstos, kas saistīti ar viņa laikmeta literārajiem strāvojumiem (naturālisms un citi).

Raksts ir viens no pirmajiem mēģinājumiem izvērtēt latviešu literatūras klasiķu darbus atbilstoši 20. gadsimta otrās puses un 21. gadsimta sākuma perioda principiāli jaunajām literatūrteorētiskajām nostādnēm, pie kurām neapšaubāmi piešķaitāma intertekstualitāte kā novatoriska Rietumu pasaules literatūras teorija.

Raksturvārdi: intertekstualitāte, palimpsests, autora refleksivitāte, alūzija, recipients.

Vai jums ir gadījies, kādreiz pastaigājoties mežā, piepeši atrast avotiņu, kas, mutuļojot un smiltis lēni griežot, izplūst starp zaļām un sirmām sūnām? Visapkārt milzīgas priedes, bērzi un ozoli, bet saules stars tomēr paretam iezib arī avotā, tad, liekas, tur kaut kas atspīd un vizuļo, it kā tas būtu kāds sens raksts ar dīvainām zīmēm, tad izdziest, lai atkal varētu parādīties cits teksts, – vārds nomaina vārdu, rinda veidojas aiz rindas, bet jums šķiet, ka skatāties audumā, kas sastāv no tūkstošiem dzīparu, kuri visi kopā veido jaunu un vēl nelasītu tekstu. Nacionālās dzejas pirmavots, latviešu lirikas pirmsākumi, latviešu literatūras vārdi, kas izdzīvo savu mūžu, uzkrājuši daudzās kultūrās un literatūrās iegūtas nozīmes. Vārds runā ar sevi un visām savām nozīmēm, bet vārds runā arī ar citu vārdu, kļūstot par teksta audumu. Viens literārais teksts ieplūst citā literārajā vai arī neliterārajā tekstā, veidojot jaunas sakarības un nozīmes. Teksts nekad nav vientuļš,

tas vai nu slēpti, vai arī atklāti korelē ar citiem tekstiem pat tad, kad autors to neapzinās. Latīņu izcelsmes termina *textus* etimoloģijā jau ietverta tekstūras nozīme – teksts ir savijums no dažādiem heterogēniem materiāliem, no vārdiem, no kuriem, kā to atzinis Mihails Bahtins, gan pirmām kārtām ar to domājot romāna vārdu, piemīt dialoga daba – to sauc arī par dialogitāti –, viens vārds ar visām savām vēsturiskā ceļā iegūtām nozīmēm “sarunājas” ar citiem vārdiem, tāpat kā viens teksts nepārtraukti ir dialogiskās attiecībās ar citiem tekstiem, kā to atzīst Jūlija Kristeva, pārnesot Mihaila Bahtina ideju no vārda uz intertekstualitāti.

“Teksts ir bezgalīga tekstu attiecību spēle, tāpēc intertekstualitāte ir atvērts process, kas atklāj nebeidzamu teksta jēgas padziļināšanu,” raksta Oliveris Šeidings darbā “Intertekstualitāte”.¹ Zilas debesis ar baltiem padebešiem atspīd avotā, un šā romantiskā prototeksta dialogs ar tam līdzīgiem prototekstiem raisa tipisku konteksta attiecību spēli: ilgas pēc dienvidiem, nevīstošām rozēm, “laimības” ir vārdu un tekstu kodu “sasaukšanās” rezultāts – vārds atpazīst vārdu, teksts atpazīst kontekstu, un intertekstualitāte funkcionē. Kādā veidā, kā tas notiek, tas jau ir literatūrzinātnes pētniecības darbs – vai tā ir retorika, hermeneitika, strukturālisms, visbeidzot, lasītāja recepcija, kas atpazīst un dekodē intertekstualitātes izraisīto enerģiju, – tas viss ir tālākās analīzes darbs. Eduarda Veidenbauma teksts saslēdzas ar veselu kultūrtekstu tīklu (teiksim, vācu romantismu) un iegūst savu kultūrvēsturisko orientāciju. Notiek “mnemoniska kultūras konstrukcija”, kā to apzīmē Oliveris Šeidings.² Iespējams, ka tieši tādēļ mums liekas, ka avotā piepeši pazib vēl citi dzēsti vai izdzisuši teksti – Eduarda Veidenbauma rindas ir uzrakstītas uz kāda senāka manuskripta, to saucam par palimpsestu, atzīstot šā termina autora Žerāra Ženeta teoriju par otrās pakāpes literatūru.³

Eduarda Veidenbauma dzejolis “Kā gulbji balti padebeši iet” ir klasisks dzejas intertekstualitātes paraugs, jo apvieno sevī daudzas “individuālās un kolektīvās uztveres” īpatnības, kā apgalvo vācu zinātnieks Vilhelms Foskamps⁴ minētajā Olivera Šeidinga rakstā. Dzejolis turklāt ir izteiksmīgs Veidenbauma pašrefleksijas paraugs. Ievērojot Ženeta klasifikāciju, kurā viņš intertekstualitātes vietā lieto precīzāku apzīmējumu “transtekstualitāte”, varam teikt, ka šis dzejolis ir tipiska hipertekstualitātes izpausme. Hipertekstualitāte nozīmē, ka tajā fiksēta korelācija starp kādu prototekstu (hipotekstu) un doto dzejnieka darbu (hipertekstu), kā arī nosakāmi dažādi tekstu transformācijas veidi. Ženets izšķir rotaļīgos, satīriskos un nopietnos hipertekstus ar tiem atbilstošiem izteiksmes līdzekļiem (parodija, pastišs, travestija, izjokošana, transpozīcija, atdarinājums). Tomēr Ženeta klasifikācijai nebūtu jāseko burtiski, jo tad mēs drīz vien nonāktu pie nepareiziem secinājumiem. Dzejolis “Kā gulbji balti padebeši iet”, protams, nav ne parodija, ne pastišs vai travestija, kaut gan Veidenbauma dzejā šim stila figūrām ir

¹ Scheiding, O. Intertextualität. In: *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft*. Hrsg. A. Erll, A. Nünning. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005, S. 53.

² Turpat, S. 55.

³ Šeit un turpmāk par šo teoriju: Genette, G. Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe. https://www.geisteswissenschaften.fu-berlin.de/v/littheo/methoden/intertextualitaet/darstellungen/kopp_genette.pdf [sk. 04.06.2020.]

⁴ Citēts pēc: Scheiding, O. Intertextualität, S. 55.

liela intertekstuāla nozīme (baznīcas tekstu parodija vai travestija). Mūs interesē Ženeta doma par palimpsestu kā kultūras atmiņas iemiesojumu, kā kāda literāra procesa apliecinājumu. Pie nopietnajiem hipertekstiem zinātnieks pieskaita tādus tekstus, kuros vērojama kāda hipoteksta stila vai tēmas transpozīcija, tas pilnībā atbilst vismaz pirmajām četrām rindām:

Kā gulbji balti padebeši iet,
Tiem vēlētos es līdza tālu skriet,
Tur tālumā, kur ziemas nepazīst,
Kur rozes mūžam zied un nenovīst.

Atšķirībā no Ženeta, kuram literatūras laikmeti un stili nav pats svarīgākais apstākļi, lai atklātu slēptās intertekstualitātes sakarības, mēs tomēr pievērsīsim uzmanību spilgti izteiktajam romantiskās atribūtikas kompleksam, turklāt nepretendējot uz to, ka Veidenbauma dzejolis ir kāda hipoteksta palimpsests. Tas neapšaubāmi norāda uz vairākiem romantisma kompleksiem: debesis kā tipisks romantisma bezgalības simbols (tiekšanās uz nekad neaizsniedzamo tāli), mākoņi kā mūžīgas mainības simbols un, visbeidzot, gulbji, kuru simbolika ir vēl sarežģītāka, jo tās tradīcija konstatējama jau kopš antīkā laikmeta. Izteiksmīgi fiksēts tā sauktais romantisma dienvīdu komplekss, kas tik bieži apspēlēts arī mūsdienu postmodernisma literatūrā.

Priekšstats par Dienvīdu zemi (“pēc kaut kā cēla un nezināma sirids ilgojas”⁵), kur krāšņā daba sagaidīs skumjās un ilgās nogrimušo individu, lai dotu tam laimīgu dzīvi, tik bieži atkārtojas romantiķu darbos, ka šeit nav vajadzīgs pat viens konkrēts teksts, lai to pierādītu.

Faktiski jau pirmsromantisma literatūrā izveidojas idealizēts priekšstats par Grieķiju un Itāliju kā “laimības zemēm”, kuras kādreiz sasniegt ir dzejnieka dzīves mērķis. Šajā ziņā tipisks piemērs ir Gētes proponētā Itālija, kas jau no bērnības bija viņa sapņu un ideālu zeme un noveda pie “bēgšanas” uz Dienvīdu nevīstošo ziedu un mākslas (tai skaitā arī antīkā laikmeta nepārspēto paraugu) pasauli. Izcils šā dienvīdu kompleksa paraugs, protams, ir Gētes “Ceļojums uz Itāliju”, vēlāk daudzu vācu romantiķu iedvesmas avots. Domāju, ka Rolāna Barta pazīstamais citāts par intertekstu ir daudz precīzāks un ietilpīgāks par Jūlijas Kristevas lozungu, ka “katrs teksts ir veidots kā citātu mozaika”, kāda cita teksta absorbācija un transformācija.⁶ Barts savukārt uzsver interkulturālo aspektu, kad raksta par tekstu kā “citātu savijumu”, papildinot teikto ar frāzi, ka citāti nāk no “tūkstošiem kultūras fokusu”:

⁵ Tā gan nav Veidenbauma dzejas rinda, kaut tautas tradīcijā dziesmas “Es zinu, visi mani nievā ..” vārdiem pieraksta Veidenbauma autorību. Veidenbauma rakstos šāda dzejoļa nav, tomēr ir divi Treimaņa-Zvārguļa dzejoļi, no kuriem radušies šīs dziesmas vārdi – M. Rižija komentārs.

⁶ Kristeva, J. Bachtin, das Wort, der Dialog und der Roman. In: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven*. Hrsg. W. Jens. Bd. 3: Zur linguistischen Basis der Literaturwissenschaft II. Frankfurt am Main: Athenäum-Verlag, 1972, S. 345–375.

[..] teksts neveidojas no vārdu virknes, kurā atklātos viena, savā ziņā teoloģiska (Autora – Dieva – vēstījuma) jēga, bet tas ir daudzdimensiju telpa, kurā vienojas un viena otru apstrīd dažādas rakstības, no kurām neviena nav oriģināla: teksts ir austeris no citātiem, kuri nākuši no tūkstošiem kultūras fokusu.⁷

Neiedziļinoties intertekstualitātes koncepcijās, atzīmēsim tikai to, kas šķiet visvarīgākais mums, lai labāk izprastu Veidenbauma dzejoļa kontekstuālo problemātiku. Šķiet, literatūrā nav viena teksta references, uz kuru tad varētu atsaukties kā neapšaubāmu palimpsestu, tāpēc te drīzāk ir runa par sistēmisku referenci, kas saistīta ar jau agrāk minēto intertekstualitātes kultūratmiņas orientāciju, kuru pašlaik Rietumu literatūrzinātne intensīvi apgūst dažādos aspektos. Līdztekus antikās pasaules avotiem (intensīvas Horācija studijas un atdzejojumi) Veidenbaums tikpat radoši apgūst vācu romantismu, galvenokārt pievērsoties klasiķiem ar sociāliem un arī anakreontiski iezīmētiem akcentiem, kas acīmredzot viņam lieti noder oriģināldzejā. Raksturīgi, ka Jēnas agrīnais romantisms ar Vilhelmu Heinrihu Vakenroderu, Ludvigu Tiku un Novālisu, manuprāt, neiezīmējas dzejnieka palimpsestā. Veidenbaumam vispār ir neraksturīgi kavēties teiku un leģendu vai latviešu dievību mitoloģijā un pasaulē, kas tik tipiski Auseklim, tāpat slavēt kristietību, kā to proponēja Novāliss. Latviešu folkloras zelta ābols neiekrīt Veidenbauma dzejas avotā, kaut gan pati ābele, šķiet, zaro kaut kur pavisam tuvu dzidrajiem ūdens atspulgiem. Veidenbaums ievēro Horācija doto dzīves padomu:

Kur egle slaikā, baltajai papelei
Klāt zarus sniedzot, pakrēslī izplata,
No stāva krasta ātros viļņos
Avota ūdens kur upē steidzas,

Tur viņu nest liec, smaržīgas nardes ar'
Un sārtas rozes, pārāk kas ātri vīst,
Līdz laiks vēl atļauj, līdz vēl liktens
Griezis nav dzīvības diegu vājo.⁸

Veidenbauma intertekstualitāte nepastarpināti atklājas viņa atdzejojumos. Anakreontiski dzīvespriecīgais un mirkli baudošais fons dzejniekam, tāpat kā romantiski skumjās ilgas pēc "laimības", vajadzīgs galvenokārt kontrastam: te ir tavas ilgas pēc tālās idealizētās zemes, bet šeit ir neizbēgamā atziņa par dzīves sociālo netaisnību un paša eksistences īslaicīgumu, par tuvo nāvi. Heinriha Heines, Frīdriha Šillera un Horācija atdzejojumi izvēlēti galvenokārt traģiska konflikta referenci oriģināldzejā, tas ir īpašs intertekstualitātes "treniņš", kurā Eduards Veidenbaums aprobē sev raksturīgo eksistences izpratni.

⁷ Barthes, R. *Der Tod des Autors*. In: *Texte zur Theorie der Autorschaft*. Hrsg. F. Jannidis, G. Lauer, M. Martinez, S. Winko. Stuttgart, 2000, S. 190. Šeit citēts pēc: Barts, R. *Autora nāve*. Tulk. A. Skrābāne. *Grāmata*, 1992, V/VI, 21. lpp.

⁸ Veidenbaums, E. *Kā gulbji balti padebeši...* Rīga: Liesma, 1967, 153. lpp.

Vācu zinātnieks Manfrēds Pfisters klasificē intertekstualitātes references, kas interesantas arī salīdzinājumā ar Eduarda Veidenbauma atdzejojumu un oriģināldarbu attiecībām. Pirmā no tām ir pati referencialitāte, ar kuru autori saprot tematisko aspektu, tas ir, kāda sveša teksta atklāsmi dzejnieka darbos.⁹ Šeit saskare ir tieša un nepārprotama: steidzies baudīt dzīvi, bet arī cīnies par to! Frīdriha Šillera “Jātnieku dziesma” ir nepārprotams tematisks korelēts intertekstualitātei:

Nu taisāties, biedri, nu jāsīm viss bars
Uz kauju, uz svabadu dzīvi!

.....
Iz pasaules brīvība nīcin nīkst,
Tik kalpību ieraudzīt vari;
Pie kājām viltīgiem blēžiem slīgst
Tie glēvie cilvēku bari.

.....
Met skumjas reiz projām pie malas!

.....
Tur kaujā pūš brīvības dvaša.¹⁰

Otrs kritērijs intertekstualitātei ir autora (un arī recepcijā – lasītāja) intertekstualitātes apzināšanās pakāpe, kura, domājams, Veidenbaumam ir visai augsta, – dzejnieks speciāli no plašā mantojuma vai kultūratmiņas izvēlēties tos tekstus, kas “pasaka priekšā” viņa tematiku un problemātiku. Autora pašrefleksijas pakāpe attiecībā uz intertekstualitāti arī ir acīmredzama un neapšaubāma. To apliecina ne tikai tekstu selektivitāte, bet arī ļoti radniecīgas rindas Veidenbauma veiktajos atdzejojumos un viņa oriģināldzejā. Salīdzināsim tikai vienu citātu no Šillera “Uzvaras svētki” ar dzejoli “Jau ziedoņa vēsmas no dienvidiem plūst”:

Priekus baudīsim šodien!
Rīt varbūt jau dzīve beidzas.¹¹

Un oriģināldarbā:

Tad, kamēr vēl jaunība dzīslās mums rit,
Lai jautrībai neļaujam beigties.
Kad miršanas tumšajā stunda reiz sit,
Uz mieru lai varam tad steigties!¹²

⁹ Pfister, M. Konzepte der Intertextualität. In: *Intertextualität: Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*. Hrsg. U. Broich, M. Pfister. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1985, S. 26.

¹⁰ Turpat, S. 131–132.

¹¹ Veidenbaums, E. *Kā gulbji balti padebeši...*, 139. lpp.

¹² Turpat, 91. lpp.

Gribētos apgalvot, ka autora refleksivitāte ir tik spilgti izteikta visā Veidenbauma dzejā, bet recepcija profesionālu literatūrzinātnieku personā nonāk pie tā sauktā gaidu apvāršņa (*Erwartungshorizont*), kas nozīmē, ka, lasot atdzejojumus, mēs jau perspektīvā varam iztēloties un sagaidīt referentatīvas rindas paša autora darbos. Palimpsests faktiski nav vajadzīgs, jo autora elastīgums kā radošs princips to padara lieku. Hipoteksts un hiperteksts atrodas tik ciešā saiknē viens ar otru, ka varam runāt par transformāciju vai vietām pat par atdarināšanu, kas tuvojas pastišam. Katrā ziņā starp atdzejojumiem un oriģināldzeju vērojama neapšaubāma dialogitāte, kad gan semantiskie, gan arī ideoloģiskie akcenti apliecina savstarpēju pievilksnās un atpazīšanas pakāpi. Prototeksti – atdzejojumi – arī strukturāli iekļaujas oriģināldarbos, integrējas tajos.

Visbeidzot, atdzejas tekstu izvēle kā īpašs selektivitātes princips norāda uz mērķtiecīgu referencialitāti – Veidenbaums nav atdzejojis, piemēram, Novāliša garīgās dziesmas vai Jozefa Eihendorfa smalkliriskas harmoniskos romantisma pantus. Vācu jaunromantisms un jūgendstils hronoloģiski nevar iekļauties Veidenbauma daiļradē, jo to pirmsākumi datējami ar 19. gadsimta pēdējo desmitgadi, kad dzejnieka jau vairs nav. Ietekmi uz viņa dzeju atstājis naturālisms, kura uzplaukums saistās tieši ar 80. gadiem. 1885. gadā Vācijā rakstnieks Vilhelms Ārents izdod naturālisma dzejnieku antoloģiju “Modernie dzejnieku raksturi” (*Moderne Dichter-Charaktere*), kas gan literatūras vēsturē iegājusi drīzāk ar negatīvu nekā pozitīvu vērtējumu, uzrādot jaunā sociāli kritiskā virziena poētiski deklaratīvo vājumus.¹³ Gadu vēlāk iznāk naturālisma teorijas un jaunās “dzejas revolūcijas” karognesēja Arno Holca krājums “Laika grāmata. Modernista dziesmas” (*Buch der Zeit. Lieder eines Modernen*) – acimredzot labākais naturālistu sniegums lirikā.¹⁴ Nav zināms, vai Veidenbaums lasījis šos avotus, kas gan ir ļoti iespējams, jo sakrīt ar viņa intensīvām studijām un vēlmi kāri tvert jaunākā literārā procesa norises. Turklāt daudzās gan nojaušamās, gan tieši fiksējamās alūzijas, kuru tik daudz vai katrā Veidenbauma dzejolī, netieši norāda uz radniecīgu intelektuālo atmosfēru. Piekrītot Kristevai, ka intertekstualitāte kā suverēna literatūras teorijas skola nekādā ziņā nav literāro virzienu un dzejnieku ietekmes “inventūra”, tomēr nevar ignorēt Veidenbauma “liriskas auduma rakstā” fiksētos “references signālus”, kā tos dēvē Žans Starobinskis, lai parādītu slēptos, neklātesošos *in absentia* “attieksmes tekstus”, kas atklājas kā “iniciālteksti”, “preteksti” vai izcelsmes teksti.¹⁵ Faktiski “alūziju marķieri” vai “alūziju indikatori”, kā tos dēvē Zuzanna Holthuisa savā izcilajā monogrāfijā par intertekstualitāti, lasītājiem kā teksta receptoriem referentatīvi parādās dzejoļa “Kā gulbji balti padebeši iet” jau piektajā un tai sekojošās rindās:

¹³ *Moderne Dichter-Charaktere*. Hrsg. W. Arendt. Berlin: [o. V.]. 1885.

¹⁴ Holz, A. *Buch der Zeit. Lieder eines Modernen*. Berlin: Verlag der Contumax GmbH&Co. KG, 1886.

¹⁵ Starobinski, J. Le texte dans le texte. In: *Tel Quel*, 1969, 37, p. 4–33. Zit. nach: Holthuis, S. *Intertextualität. Aspekte einer rezeptionsorientierten Konzeption*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1993.

Kam veltīgi laimību kāro tu, sirds?
Met projām reiz cerības tumšajā kapā:
No saulainām lejām ir mirstīgais šķirts,
Tam jādzīvo asaru dūksnājā slapjā [..].

Manifestētā teksta (Veidenbauma dzejas citāts) un attieksmes teksta (*in absentia*) ģenētiskā sakarība ir visai komplicēts process, kura pierādīšana nereti ir nepieciešama recipienta intelektuālā kompetence, kas uztver marķierus kā signālus gan tēmas, gan motīvu kopsakarībā. Tā, piemēram, par cilvēka “nolādēto likteni” būt darba vergam šajā briesmīgajā pasaulē, kur jāatsakās no “laimības”, refrenčiāli tuvs ir Arno Holca dzejolis bez virsraksta *Lass doch dein Schlagen, lass doch, mein Herz...*:

*Lass doch dein Schlagen, lass doch mein Herz,
Sieh, die Welt ist ein grausamer Scherz,
Überall gähnt es dich an: Verzichte!*¹⁶

Poētiski un stilistiski tas tuvs vācu dzejnieka rindām par cilvēka sociālo netaisnību. Šeit vēlreiz jāatzīmē, ka intertekstualitāte kā jauna literatūras teorija būtiski atšķiras no vecās literāro ietekmju un avotu skolas, kas mums sen pazīstama. Intertekstualitāte nepieprasa pierādīt faktu, ka dzejnieks ir vai nav lasījis tā vai cita autora darbus (un tad ietekmējies no tiem), intertekstualitāte salīdzina divus tekstus, kaut arī tos šķirtu gadu tūkstoši un cita pasaules izpratne. Tāpēc jau tas arī ir palimpsests. Tā, piemēram, Veidenbaumam nebūt nav vajadzējis baznīcā noklausīties kādu sprediķi, lai tas kā prototeksts atbalsotos viņa dzejā, vai arī lasīt pirms simt gadiem izdotu Bavārijas sprediķu grāmatu. Intertekstualitātei ir svarīgi saskatīt šo prototekstu kā palimpsestu, kā slēptu, “nodzēstu” tekstu, kas redzams kontrastīvā salīdzinājumā kā literārās mnemotehnikas vai literatūras kā kultūratmiņas elements. Bieži vien palimpsests atklājas sabiedriskās dzīves intelektuālajā atmosfērā – miljoni, piemēram, 19. gadsimta beigās runāja un domāja tāpat kā Frīdrihs Niče, kaut gan nebija lasījuši nevienu viņa darbu. Visspilgtākais piemērs te varētu būt filozofa populārā ideja par Dieva nāvi.

Bet atgriezīsimies pie mūsu autora darbiem: vēl citā dzejoli raksturīgas rindas, kas jo tuvas Veidenbauma domai par “saulainām lejām”:

*Ich kann ja die Seele nicht baden
In dem goldigen Sonnenschein.*¹⁷

Tāpēc vēl pārsteidzošāka ir kāda cita alūzija, kurai ir pavisam atšķirīga ģenētiskā izcelsme, bet kas tematiski piekļaujas Veidenbauma romantizēti sapņainajām ilgām pēc “laimības”. Tas ir kāds Cirihe 1801. gadā izdots reliģiska rakstura

¹⁶ Holz, A. *Buch der Zeit. Lieder eines Modernen*, S. 271. “Nepuksti, sirds [nozīmē: nepuksti ilgās pēc “laimības”], nepuksti, mana sirds [veltīgi kārojot skaistu dzīvi], Redzi, šī pasaule ir briesmīga, Tā visur tev draud: Atsakies!” [Šeit un turpmāk tulkojums mans – J. K.]

¹⁷ Turpat, S. 266. “Es nevaru dvēseli gremdēt / Saules zeltainajos staros.”

krājums “Spreidiķi slimiem, nabagiem, grūtsirdīgiem un mierināmiem cilvēkiem” (*Unterhaltungen in “Predigten für Kranke, Arme, Schwermütige und Trostbedürftige”*), kuru autors ir mācītājs un pedagogs Johanness Brunners.¹⁸ Šī negaidītā alūzija ir intertekstuāla parafrāze ar savu sintaktisko struktūru, taču tematiski ļoti tuva Veidenbauma rindām. Tas vēl jo pārsteidzošāk tāpēc, ka dzejniekam ir ļoti daudz pavisam citu veidu alūziju ar reliģiska rakstura tekstiem, kuri ir vai nu slēptā attieksmes teksta parodijas, travestijas, vai arī pastiši. Te preteksts *in absentia* skan bez ironijas, lai gan pilnīgas pārlicības par to nav, jo, iespējams, rindas “Kam veltīgi laimību kāro tu, sirds” zināmā rakursā un konfrontācijā ar “spreidiķi” var tikt uztvertas kā ļoti dziļi slēpta ironija (“nu redz, tie cienģtēvi taču arī spreidiķo “Met cerības projām reiz tumšajā kapā..., veltīgi tu ceri šeit gūt laimi un mieru...”). Spreidiķa teksts skan: “Ak, cilvēk, velti tu tiecies pēc miera, ja tu domā, ka tā tu varēsi pilnīgi atbrīvoties no sāpēm un rūpēm. Tu šeit nekur neatradīsi pilnību, ne cilvēkos, ne apstākļos. Visur, kur tu lūkojies, ir tikai grūtības un rūpesti.”¹⁹ Veidenbauma dzejā vispār daudz alūziju ar reliģiskiem motīviem, brīžiem tie stilistiski pārvēršas līdz nepazīšanai un kļūst par pastiša vai parodijas viegli izmantojamu materiālu, iegūstot semantiski pretēju nozīmi, piemēram, “Tik pacieties, debesis labāki būs!”, kas gan ir it kā citēts “cienģtēva” spreidiķis, tomēr vērtējams kā satīriskā hipoteksta variants (līdzīgi travestijai, kad par augstām lietām (apsolitā paradīze pēc nāves) tiek runāts ar izsmieklu).²⁰ Franču-amerikāņu literatūrzinātnieks Mišels Rifatērs, vērtējot šādu literatūrsemiotikas gadījumu intertekstualitātes kontekstā, šo transformāciju sauc par “nozīmes pārvēršanu (līdz nepazīšanai)”, lietojot oriģinālterminu *distorting meaning*, ar to saprotot paradoksu, nonsensu u. tml.²¹ Tādu stilistisku figūru Veidenbauma dzejā ir daudz, taču nereti šādu alūziju saknes ir dziļi paslēptas un tik viegli nav atrodamas. Turklāt attieksmes teksts kā oriģināls var būt paslēpts no manifestētā teksta arī ar intertekstuālās parafrāzes palīdzību. Recipients sākumā var tikai nojaust, ka aiz kāda satīriskā hiperteksta acīmredzot slēpjas persiflāža (*Persiflage*, ar ko saprot asprātīgu, izsmejošu un arī kritisku kāda darba atdarinājumu), tomēr, tās izcelsmi un transformāciju meklējot, tēlaini izsakoties, jāizdara kultūrarheoloģiski izrakumi. Satīriski kritizējot “mūsu dzīves nozīmi” kā “tīrās muļķības”, dzejoli “Es domāju, ka pasaulē” lasām pazīstamās rindas:

Jo vēders – dievs visaugstākais,
Un katrs pats sev tuvākais,
Tiklīdz kā izsalcis.

¹⁸ Brunner, J. *Unterhaltungen in “Predigten für Kranke, Arme, Schwermütige und Trostbedürftige”*. Band 1. Zürich, 1801.

¹⁹ Turpat, S. 368. Oriģinālā: *Vergeblich strebst du nach Ruhe, o Mensch, wenn du diesselbe nur suchest in einer gänzlichen Befreiung von Leiden und Kummer. Du wirst hiernieder nirgends Vollkommenheit finden, weder an Menschen, noch in den Umständen.*

²⁰ Veidenbaums, E. *Kā gulbji balti padebeši...*, 21. lpp.

²¹ Berndt, F.; Tonger-Erk, L. *Intertextualität. Eine Einführung*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2013, S. 101.

Var tikai nojaust, kāda, iespējams, grēku nožēlas sprediķa alūziju.²² Protams, šeit atkal ir semantikas paradoksāla kariķēšana *distorting meaning* veidolā.

Un, lūk, arī viens no iespējamiem attieksmes tekstiem, pirmteksts vai preteksts, kuru droši vien Veidenbaums nekad nav lasījis, bet kura radīto “intelektuālo atmosfēru” viegli varējis atpazīt reiz dzirdēta sprediķa priekšlasījumā vai reprodukcijā. Kādas Bavārijas provinces Mazo brāļu kapuciņu ordeņa “Dziesmu grāmatas vai Simt svētdienu un svētku dienu grēku nožēlas sprediķu” (1734) izdevumā lasām:

Vēders ir tavs Dievs,
izslāpusī mēle – tava baznīca,
bļoda un šķīvis – tavs altārs,
pavārs – tavs priesteris,
cepeša smarža – tava svētība.²³

Šo un Veidenbauma tekstu vieno arī Bībele, kurā tekstā Vēstulē filipiešiem 3:19 teikts: “Viņu Dievs ir vēders, un kauns viņiem ir gods; viņu prāts vērsts uz zemes lietām.”

Domājams, tas ir spilgts palimpsesta gadījums, kad aiz Veidenbauma rindām slēpjas vēl daudzu agrāk rakstītu pretekstu ēnas. Dzejnieka lirika ir ļoti bagāta alūziju un citu intertekstualitātes stila figūru krātuve.

Bet vai gan citādi varētu būt? Latviešu nacionālās dzejas avots plūst pa brīnišķu meža ainavu, kur visapkārt tik daudz noslēpumaina un skaista... Mūsu lirikā nav neviena teksta, kas nebūtu iespaidojies no krāšņās apkārtējās dabas un kultūras pasaules. Barts reiz izteicās, ka, piedzimstot dzejniekam, viņš vienmēr ienāk kāda konteksta pasaulē, tāpēc katrs viņa teksts ir kā audums, kas sastāv no “citātiem no atšķirīgām kultūras vietām... Teksts ir sastādīts no dažādiem rakstiem, kas radušies atšķirīgās kultūrās un sarunājas cits ar citu, parodē cits citu, apšaubā cits citu.”²⁴ Veidenbauma dzejas auduma raksti pilnībā apstiprina šo dziļo Barta domu. Kultūras apziņa un kultūras atmiņa caurstrāvo visu Veidenbauma liriku.

Laikmeta konteksts neapšaubāmi ieaudis Veidenbauma tekstos savus rakstus. 19. gadsimta 80. un 90. gadu sākums ir arī naturālisma kā spēcīga strāvojuma periods.

Intertekstuāls salīdzinājums, piemēram, ar toreizējo vācu naturālisma liriku apliecina Veidenbauma fascinējošo reakciju uz sociālās īstenības atspoguļojumu. Tādas ir dzejoļa “Kā gulbji balti padebeši iet” četras noslēdzošās rindas:

²² Veidenbaums, E. *Kā gulbji balti padebeši...*, 35. lpp.

²³ Burghusiano, C. *Seraphisch-Buß- und Lobanstimmender Wald-Lerchleins*. Zehnter Jahrgang. *Hundert Sonn- und Feyer-Tags Predigten*. Jg. 2 (1). Am zwanzigsten Sonntag nach Pfingsten. Capuciner-Orden der Bayrischen Provinz: 1734, S. 344.

²⁴ Barthes, R. *Der Tod des Autors*, S. 190.

Kur dzelži un cirvji bez rimšanas klauz,
Pēc maizes, pēc pārtikas vergi kur sauc,
No stiprākā samīts, vājāks kur lūst
Un asins un sviedri ik dienas kur plūst.²⁵

Naturālisma lirikas antoloģijā ir daudz dzejoļu, kurus lasot atmiņā neviļus ataut Veidenbauma rindas par sociālo netaisnību 19. gadsimta beigās. Karla Henkela darbā “Strādnieka dziesma” (*Das Lied vom Arbeiter*) atainotā smaga darba aina ļoti radniecīga Eduarda Veidenbauma rindām:

*Es stammt und dröhnt mit dumpfem Ton
Und qualmt und raucht ringsum,
Und Mann an Mann in schwerer Fron
An seinem Platze stumm.
Der Hammer sinkt, die Esse sprüht,
Das Eisen in der Flamme glüht.*²⁶

Alūziju tipoloģija šeit nepārprotama. Iespējams, tas ir gadījums, kuru apraksta Umberto Eko, kad vērojamas līdzīgas intertekstuālas struktūras, kuras izpaužas, “reducējot dažādus priekšmetu [attēlojumus] uz vienu un to pašu homogēno atveidojuma iespēju”.²⁷ Teksti sasaucas viens ar otru vai, kā saka, savstarpēji referē. To sauc par heterointertekstuālām relācijām starp dažādu autoru tekstiem atšķirībā no autointertekstuālām relācijām, kad intertekstualitāte izpaužas starp viena autora (Veidenbauma) dažādiem tekstiem.²⁸ Veidenbauma lirika ir intertekstuāli ļoti bagāta ar dažādām apzinātām vai neapzinātām pretekstu relācijām, no kurām ilustrācijām varējām izmantot tikai dažas visraksturīgākās rindas. Dzejnieka lirikas kodi gaida savu 21. gadsimta recipientu, lai visā tās bagātībā atklātu tekstus kā bezgalīgas un vienmēr semantiski jaunas nozīmes.

Intertextuality of Veidenbaums's poetry

Juris Kastiņš

The article is focused on the analysis of Eduards Veidenbaums's lyrics from the venture point of the theory of intertextuality, thus bridging Latvian poetry with modern schools of Western European and American literature in the second half of the 20th century and the first decade of the 21st century.

²⁵ Veidenbaums, E. *Kā gulbji balti padebeši...*, 9. lpp.

²⁶ *Lyrik des Naturalismus*. Hrsg. J. Schutte. Stuttgart: Philipp Reclam jun. Verlag, 1982, S. 117. “Viss dobji dun un rēc, / Visapkārt dūmi kūp un ceļas, / Un vīrs pie vīra smagā darbā / Stāv savā vietā kluss, / Krit āmurs, dzirksteles met skurstenis, / Dzelzs liesmā kaist.”

²⁷ Eco, U. *Einführung in die Semiotik*. München: dtv, 1972, S. 361.

²⁸ Turpat, S. 45.

Scholars have based the theoretical considerations on intertextuality, cultural memory (mnemonic cultural construction, etc.), palimpsest and other concepts developed by Mikhail Bakhtin and Julia Kristeva, as well as outstanding German (Oliver Scheiding, Ulrich Broich, Manfred Pfister, Susanne Holthuis), French (Gerard Genette, Roland Barthes), and American (Michael Riffaterre) scholars.

The analysis of Eduards Veidenbaums's poems, specifically the text *White clouds are passing like swans* (Kā gulbji balti padebeši iet), clearly demonstrates its palimpsest character and hypertextuality. In terms of the concept of cultural memory, the text can be classified as a palimpsest of Romantic era. The analysis contains many allusions to Eduards Veidenbaums's poetry in other texts related to the literary trends of his time (naturalism and others).

The article is one of the first attempts to evaluate the works of Latvian literary classics in accordance with the fundamentally new literary theoretical assumptions of the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century, which undoubtedly include intertextuality as a state-of-the-art theory of Western literature.

Keywords: intertextuality, palimpsest, author's reflexivity, allusion, recipient.